

МІФОЛОГЕМА «БЕРЕГІНИ» В СВІТЛІ КРИТИКИ УКРАЇНСЬКИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ

Вперше у вітчизняній історіографії подається аналіз міфологеми «Берегиня»: причини виникнення, конструювання, глибинний сенс, реальний вплив на суспільство, що знайшло віддзеркалення не тільки у неоромантиків, які вбачають головною рушійною силою подальшого розвитку України відродження патріархальних традицій, а й у серйозних науковців різних галузей соціогуманістики, які тому заперечують.

Впервые в отечественной историографии анализируется мифологема «Берегиня»: причины возникновения, конструирование, глубинный смысл, реальное влияние на общество, что нашло отражение не только у неоромантиков, считающих главной движущей силой дальнейшего развития Украины возрождение патриархальных традиций, но и у серьезных ученых разных отраслей социогуманистики, которые это отрицают.

For the first time in national historiography, the article provides an analysis of the «Berehynia» mythologeme: the causes of origin, construction, core sense, real influence on the society, which found reflection not only with neoromanticists who see the main force of furthering the development of Ukraine in the revival of patriarchal traditions, but also with serious scholars of various branches of sociohumanistics objecting to that.

Ключові слова: сучасна Україна, суспільствознавство, міфологема, «Берегиня».

Сучасна доба творення української історії характеризується багатьма суперечливими тенденціями. Це стосується, з одного боку, тих процесів і подій, які мають місце і фіксуються в історичних аналах, з іншого — трансформацій у методологічних засадах, з яких виходять суспільствознавці. Підходи кожного з них уже не детермінуються жорстко визначеними концепціями марксизму-ленінізму. І в цій сфері спостерігається вплив постмодернізму з його плюралізмом думок та релятивістським баченням пізнання як такого. Разом з тим, звільнившись від догм, головним змістом яких було утвердження імперських зазіхань невеликої групи осіб під прикриттям інтер-

націоналізму, історики кожної з пострадянських країн почали вибудовувати нові пояснення минулого і намагалися спрогнозувати його вплив на майбутнє. Почалося творення справді нової історії того чи іншого народу, що раніше входив до складу Російської імперії.

Як показує історичний досвід, часто на етапі консолідації нації, під час боротьби за незалежність або в період національного відродження, як це відбувається нині, громадські діячі звертаються до жіночо-материнської символіки. Таким символом в Україні став образ Берегині. Він набув надзвичайної популярності на всіх рівнях — від державного до дружньо-застільного. Звичайно, феномен такого рівня не міг не віддзеркалитись у суспільствознавчій літературі. Дослідження того, як саме подається нова ідеологема сучасними авторами, становить головний зміст пропонованої статті. Досі історіографічний аналіз проблеми не проводився. Його актуальність зумовлюється тим, що міфологема Берегині за всієї її поширеності й поверхової «корисності» таїть у собі значну небезпеку для розвитку гендерних відносин у новій українській державі. Якщо виходити з того, що Україна торує свій шлях у бік реальної демократії й громадянського суспільства, в якому можливості всіх людей, незалежно від національності, віросповідання, статі реалізуються на благо загального прогресу, варто розібратися, чи справді культ Берегині тому сприяє. І як історики ставляться до нього.

Міфологема під назвою «Берегиня» з'явилася наприкінці існування Радянського Союзу, коли під впливом курсу на перебудову та гласність почали прискорюватися руйнівні процеси в усій комуністичній ідеологічній системі. У частині тоді ще радянських республік пожвавішала цікавість до національної історії, до національних символів, що виступали як демонстрація незгаслих національно-визвольних прагнень. Українські гуманітарії, насамперед письменники, взялися не тільки за відродження стародавнього минулого, але й до творення, так би мовити, «нового» минулого, в якому було сконструйовано міфи і образи, які, буцімто, споконвічно існували. Особливу роль відіграла книга Василя Скуратівського «Берегиня» [17], яка побачила світ у 1987 р., пізніше неодноразово перевидана. Потім до цього автора приєдналися інші, зокрема Сергій Плачинда, на чий твори стали посилатися як на серйозне історичне джерело. Так, Ю. Мицик, С. Плохій та І. Стороженко у книзі «Як козаки воювали» пишуть: «Берегиня (Оберега), — як повідомляє український

радянський письменник С. П. Плачинда в своїй книзі “Київські фрески”, — найстаровинніша богиня добра і захисту людини від усякого зла. З часом, згідно з еволюцією релігійних уявлень, Берегиня стає “хатньою” богинею, захищає оселю, всю родину, малих дітей від хвороб, лиха, лютого звіра, смерті тощо» [15, с. 140]. Ті самі слова можна знайти в публікації О. Кучерової, яка вже не посиляється на письменницький конструкт, а впевнено веде мову про культ Берегині як про історичну реальність [12, с. 151], та в інших авторів. Здається, письменники утворили нове слово від дієслова «берегти», не заглиблюючись у вивчення слов'янської міфології. Інакше вони б дізналися, що в давнину «берегинями» називали русалок, які жили «під берегом» і затягали у воду неуважних перехожих, топлячи, а не «оберігаючи» їх.

Причину появи «нового» міфу можна зрозуміти, виходячи з демографічної ситуації, що склалася в Україні. Її населення швидко скорочується. Можна припустити, що виникнення культу Берегині значною мірою зумовлено також загостренням демографічних проблем. До того ж додалися скрутні умови кризи — власної структурної, що триває вже майже два десятиліття, плюс світової фінансово-економічної, яка розпочалася восени 2008 р. Повернення жінки в сім'ю не тільки дало б змогу сподіватися на зростання народжуваності, але й послабило б проблеми зайнятості, оскільки в кризі, як відомо, кількість робочих місць скорочується, а число претендентів на наявні зростає. Тому в суспільстві відбувається насаджування одвічних — патріархальних цінностей, серед яких — «одвічне призначення жінки — берегині домашнього вогнища», за чим криється прагнення зменшити конкуренцію на ринку праці, а також у політиці.

Однією з перших звернула увагу громадськості на необхідність серйозного аналізу міфу «Берегиня» історик зі Львова Оксана Кісь. У своїх публікаціях, насамперед у статті «Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід», а також у деяких інших [8, с. 156—157; 9, с. 29—30; 10] вона всебічно аналізує цей ідеологічний конструкт, показує його творення і використання як центральної ланки сучасної національно-державницької ідеї. Як пише О. Кісь, внесок у творення міфу зробили ті діячі науки, які на тлі практично повної відсутності ґрунтовних історико-етнографічних досліджень становили українських жінок у минулому видали значну кількість

праць. У них у тій чи іншій редакції наявні кліше: «в українській сім'ї завжди керували жінки», «жінка була хранителькою сімейного вогнища, національних традицій та духовності», «жінка-мати користувалася винятковими правами і привілеями», «дівчата мали свободу вибору нареченого» тощо. Подібні ідеї наклалися на вплив яскравих образів з літературних та оперних творів і запанували в масовій свідомості. Одним з проявів такого становища став парадокс, коли сучасні жіночі організації в Україні теж переконані в одвічно високому статусі жінки в сім'ї та суспільстві і вбачають свою місію у виконанні ролі Березини. В результаті, як підкреслює дослідниця, Березина набула статусу офіційної, підтримуваної державою, моделі для жіночої ідентифікації, тобто сучасним українським жінкам пропонується «нова» суспільна місія, яку можна і треба здійснювати в стінах власного дому, не претендуючи на участь у справах за його межами. І далі О. Кісь наголошує: «Небезпека, що чатує на прихильне до Березини жіноцтво, полягає у створенні та підтримці ілюзії про особливе і високе становище жінки в Україні, що насправді має мало спільного з існуючими соціальними реаліями. Водночас така позиція фактично дає моральні підстави для легітимного витіснення жінок з політичної та економічної сфер, заохочуючи жінок повертатись у дім та сім'ю, де вони такі важливі, потрібні, де начебто тільки й можна жінці себе реалізувати. Матріархальний міф — це ідейний наркотик, самообман, спосіб втечі від жорстокої реальності, де жінка — зневажена, експлуатована, безправна, безмовна, у світ мрії — де весь український космос обертається навколо Березини, що гордо стоїть на постаменті. Він суттєво перешкоджає українському жіноцтву усвідомити власні проблеми і перспективи у суспільно-політичній сфері» [10]. У цьому випадку маємо незвичний приклад того, як історія, хоч і штучна, препарована, впливає на сьогодення.

Оксана Кісь не одна дотримується такої позиції. Свого часу видатна вчена, яка рано пішла з життя, — Соломія Павличко — подивилася на створений в українській традиції культ матері в реальному соціальному контексті й показала, що насправді він означає зведення ролі жінки до біологічної, репродуктивної функції. А «святість» материнства передбачає в цьому реальному контексті роль годувальниці, куховарки, здобувачки їжі, виховательки дітей, у цілий комплекс рутинної, одноманітної, виснажливої, притуплювальної, так званої домашньої і так званої жіночої роботи. Дослідниця

вказала, що культ Берегині насправді є виявом зневаги до жінки. Вона писала, що ця теорія «...в цілому має надати несправедливому зведенню статусу жінки до другорядних суспільних ролей романтичного серпанку. Крім того, вона має відволікти її від сучасної проблематики до гордого захоплення власним минулим» [16, с. 61—63]. Нагадавши про те, що таку точну оцінку українки-берегині дала американська дослідниця Мері Міццо, підтримала наведені судження народний депутат України і вчена Людмила Трофименко [19, с. 81]. «Казка про берегиню, основна заслуга якої — плодити дітей та слухатись апріорі розумного чоловіка» знайшла осуд і в статті Ірини Грабовської [5, с.76]. Вікторія Суковата показала, як міф про «Берегиню» перешкоджає підприємницькій активності жінок, натомість сприяє відстороненню їх від поділу економічних впливів. Тобто жінка як конкурент усувається з бізнесу та політики [18, с. 132—133].

Соломія Павличко, Оксана Кісь, а також Тетяна Журженко вказують: погіршення політики щодо жінок у сучасній Україні, зокрема витіснення їх з ринку праці, прикривається ідеологічною кампанією, забарвленою мотивами реставрації «одвічних національних цінностей», а насправді — новостворених міфів, зокрема про «Берегиню» — хранительку домашнього вогнища. Така ситуація спостерігається на всьому пострадянському просторі. У феміністській літературі це одержало визначення «постсоціалістичний патріархатний ренесанс», який виявив недовговічність та ілюзорність «соціалістичних завоювань» стосовно визволення й рівноправності жінки [6, с. 231—233]. Разом з тим виявляється прагнення деяких економістів і політиків виправдати скорочення жіночої зайнятості, зростання безробіття, падіння життєвого рівня українських сімей «об'єктивністю, природністю і закономірністю» самих принципів ринку (доцільністю та ефективністю [3, с. 31]), а також «особливими репродуктивними функціями жінки» і пов'язаними з цим сімейними обов'язками [6, с. 232]. Наталія Лавриненко приєднується до думки тих науковців, які показують, що ринок праці значною мірою контролюють чоловіки, здатні маніпулювати ним задля власних цілей як роботодавці й керівники [13, с. 158]. Наголос робиться на тому, що жінки — це, начебто, працівники «другого сорту».

Науковці в своїх працях показують: реальність така, що українська господарська система не може існувати без участі жінок через значну включеність їх до різних галузей. Спроби деяких ідеологів

та політиків зменшити конкуренцію на ринках праці за рахунок повернення жінок виключно до кола домашніх обов'язків, що прикривається серпанком відродження національних традицій і культом Берегині, не тільки приречені на невдачу, а й об'єктивно заважають суспільному поступу, в якому більша частина української людності може принести значну користь. Це добре зрозуміли в розвинених країнах Заходу, де вбачають у жіноцтві значний потенціал постіндустріального суспільства.

В Україні жіноцтво неабиякою мірою опинилося втягненим у секс-бізнес. Науковці намагаються з'ясувати причини стрімкого поширення в Україні проституції і секс-бізнесу з продажем жінок за кордон. Дехто обмежується констатацією фемінізації бідності та сексизму, притаманного вітчизняним гендерним відносинам на нинішньому етапі. Інші говорять про численні фактори, ставлячи на перше місце економічні (зубожіння населення, фемінізацію безробіття, криміналізацію економіки та гонитву за прибутком в умовах стихійного первісного накопичення капіталу), а потім — соціально-політичні (корупцію, брак законодавчого регулювання сексуального бізнесу) й духовні (криза соціальної культури в цілому та духовних цінностей зокрема) [1, с. 5]. Але Т. Хомуленко та Л. Сергєєва в результаті глибокого і всебічного аналізу явища торгівлі жінками в Україні дійшли висновку, що причини — комплексні, системні. Взаємодіють історичний, економічний, політичний, соціальний, моральний, педагогічний і юридично-правовий чинники. При цьому кожен з них має психологічну обумовленість.

Сучасне суспільство, за думкою дослідниць, перенасичене авторитаризмом, який сприяє посиленню психології залежності. На протипагу психології успіху в значної частини жіноцтва формується психологія «приманки», тобто привернення уваги того чоловіка, який має забезпечити жінці безбідне існування. Виховання — чи то в сім'ї, чи то під впливом засобів масової інформації — часто базується на старих національних ідеалах, які обмежують самореалізацію жінки роллю дружини і матері. Т. Хомуленко і Л. Сергєєва вказують на активність прибічників «національного відродження» з їхнім обожненням «Берегині», що насправді обмежує соціальну роль жінки. Як вказують авторки: «Виховання не формує сьогодні жінку як зрілу самодостатню особистість демократичного ґатунку». Така жінка не може стати жертвою новітніх работорговців. При тому, що визнається:

«Проблема подолання явища торгівлі жінками є проблемою саме політики держави», наголос робиться на необхідності формування в демократичному суспільстві зрілих самостійних особистостей, а не тих, хто схильний до узалежнення. Таке можливо, коли особистість іде шляхом самоактуалізації. Але, як зазначають авторки, цей шлях надто ускладнений у посттоталітарному суспільстві з нестабільною економікою [21]. Можна додати: і з нестабільною політикою.

Свої позиції українське жіноцтво могло б активніше відстоювати в політичній сфері. Але стереотип жінки як Берегині домашнього вогнища налаштовує суспільну свідомість проти участі жінок у політиці, в громадсько-політичному житті. Чимало дослідників вважають головною причиною низької участі жінок в політиці громадську думку, вплив масових гендерних патріархальних стереотипів, які твердять: «Політика — не жіноча справа», а справа жіноча — бути дружиною, матір'ю, господинею, Берегинею [2, с. 251; 5, с. 373; 14, с. 382; 20, с. 11]. Інакше кажучи, подібні погляди на місце і роль жінки в суспільстві є насправді зниженням її соціального статусу, можливості займатися політикою. Вкоріненість подібних стереотипів призводить до того, що так думають не тільки більшість чоловіків, але й самі жінки, погоджуючись із твердженням про їхню неповноцінність не тільки в політиці, державній діяльності, а взагалі в будь-якій діяльності, не пов'язаній з біологічними та соціальними функціями жінки-матері. Жіночій свідомості постійно нав'язується стереотип слабкості, що нібито є її силою, бо беззахисність нібито приваблює сильних чоловіків. Водночас чоловіча думка, наголошуючи на біологічних функціях жінки, заперечує можливість її участі в політиці, підкреслюючи жіночу неповноцінність у цій сфері діяльності. Більшість жінок з цим не сперечаються, створюючи парадоксальну ситуацію: самі жінки мають патріархальне світобачення, що стоїть на заваді зростанню їхньої ролі в громадському житті, від чого залежить поліпшення соціального статусу. Домінування патріархальних гендерних стереотипів є однією з провідних ознак українського політичного менталітету, що наголошується не завжди. Так само автори воліють не звертати уваги на те, що визначальним моментом, який зумовлює можливість участі жінки в політичному процесі на рівні з чоловіком, є рівень культури суспільства, як пояснює Василь Костецький, духовної, технічної, технологічної, правової і політичної. Тобто для такої участі потрібне досягнення певного

рівня розвитку всього суспільства [11, с. 23]. Поки що українські традиції і культура по суті виштовхують жінку з суспільного життя.

Парадоксально, але в Україні жіночі організації здебільшого благодійні, а не політичні [22, с. 257]. Позиціонувати себе як феміністичні вони уникають, бо в очах багатьох співгромадян феміністки вбачаються супротивницями мужчин, сім'ї і традицій. Як підкреслювала соціолог Ольга Іващенко, «пропагуючи своєю діяльністю образ жінки-берегині, вони [жіночі організації — Т. О.] тим самим підсилюють й виправдовують негативне ставлення до жінки, незалежної не тільки в економічному, а й у політичному плані» [7, с. 257].

Таким чином, ми бачимо, що попри масоване просування міфологеми під назвою «Берегиня», особливо в засобах масової інформації, справжні науковці, які проводять гендерні дослідження, вказують на її шкідливість як на теперішньому етапі розвитку України, так і для її майбутнього. Оскільки в нашому суспільстві наявна суттєва гендерна асиметрія, її виправлення має відбуватися за рахунок більшої уваги до проблем жіноцтва. Метою суспільства, яке прагне стати демократичним, є сприяння повнішій участі жіноцтва в усіх сферах, зокрема в економічній та політичній, заради досягнення незалежності та самореалізації. Проте вирішувати, як це відбуватиметься, має сама жінка.

1. Балакірева О. М. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу / О. М. Балакірева, Т. В. Боднар, Ю. М. Галустан — К. : Український інститут соціологічних досліджень, 2001. — 159 с.

2. Васильєва Л. Й. Роль жінок у формуванні державності / Л. Й. Васильєва // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1/2. — С. 250—253.

3. Вегера С. Європейські соціальні стратегії і Україна / С. Вегера // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 8. — С. 31.

4. Грабовська І. Стереотипи масової свідомості та проблеми гендерної ідентичності української жінки в політиці / І. Грабовська // Актуальні проблеми слов'янської філології. — 2004. — Вип. 9. — С. 372—377.

5. Грабовська І. Україна — простір гендерних утопій чи реальних проблем? / І. Грабовська // Сучасність. — 2002. — № 6. — С. 11—13.

6. Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? / Т. Журженко // *Femina Postsovietica*. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике. — Х. : ХЦГИ, 1999. — 335 с.

7. Іващенко О. Участь жінок у політиці України (соціологічні спостереження) / О. Іващенко // Слово і час. — 1997. — № 2. — С. 69—72.

8. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / О. Кись // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2003. — 526 с.
9. Кись О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX — початок XX ст.) / Кись О. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. — 272 с.
10. Кись О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід / О. Кись // Західна Аналітична Група. 7.03.08. — [Електронний ресурс]. — [Режим доступу] : <http://www.zgroup.com/ua/article.php>.
11. Костицький В. В. Українська жінка заслуговує кращої долі / Костицький В. В. — К. : ВІПОЛ, 1997. — 100 с.
12. Кучерова О. Суспільна роль жінки на теренах України в дохристиянську добу / О. Кучерова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — 1999. — Вип. 1. — С. 149—153.
13. Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект) / Лавриненко Н. В. — К. : ВІПОЛ, 1999. — 271 с.
14. Лавріненко Н. В. Гендерний аспект структур влади / Н. В. Лавріненко // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. — К. : НАН України, Ін-т соціології, 1999. — С. 380—396.
15. Мицик Ю. А. Козацька Берегиня / Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. // Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків — Дніпропетровськ : Промінь, 1990.
16. Павличко С. Фемінізм / Павличко С. — К. : Основи, 2002. — 322 с.
17. Скуратівський В. Т. Берегиня: Художні оповідання, новели / Скуратівський В. Т. — К. : Радянський письменник, 1987. — 278 с.
18. Суковата В. Стереотипи підприємництва у масовій свідомості: гендерний аналіз / В. Суковата // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 2. — С. 131—143.
19. Трофименко Л. Роль суспільного устрою у політичній соціалізації жінок / Л. Трофименко // Юридический вестник. — 2001. — № 1. — С. 77—83.
20. Трофименко Л. С. Феномен жіночого політичного лідерства в українській громадській думці / Л. С. Трофименко // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — Одеса : Юридична література, 2001. — Вип. 13/14. — С. 777—782.
21. Хомуленко Т. Психологічне підґрунтя явища торгівлі жінками (аналіз у контексті гендерної демократії) / Т. Хомуленко, Л. Сергєєва. — [Електронний ресурс]. — [Режим доступу] : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=6&c=41>.
22. Цуницька О. В. Громадсько-політична діяльність жінок як один з чинників ліквідації дискримінації жінок / О. В. Цуницька // Актуальні проблеми політики. — 1997. — Вип. 1—2. — С. 253—257.